

2002

Teoretické Interpretace Transformace ve Střední a Východní Evropě (Theoretical Interpretations of Central and East European Post-Communist Transformations)

Petr Pavlinek

University of Nebraska at Omaha, ppavlinek@unomaha.edu

Follow this and additional works at: <https://digitalcommons.unomaha.edu/geoggeolfacpub>

 Part of the [Eastern European Studies Commons](#), [Economics Commons](#), and the [Human Geography Commons](#)

Please take our feedback survey at: https://unomaha.az1.qualtrics.com/jfe/form/SV_8cchtFmpDyGfBLE

Recommended Citation

Pavlinek, Petr, "Teoretické Interpretace Transformace ve Střední a Východní Evropě (Theoretical Interpretations of Central and East European Post-Communist Transformations)" (2002). *Geography and Geology Faculty Publications*. 44.

<https://digitalcommons.unomaha.edu/geoggeolfacpub/44>

This Article is brought to you for free and open access by the Department of Geography and Geology at DigitalCommons@UNO. It has been accepted for inclusion in Geography and Geology Faculty Publications by an authorized administrator of DigitalCommons@UNO. For more information, please contact unodigitalcommons@unomaha.edu.

TEORETICKÉ INTERPRETACE TRANSFORMACE VE STŘEDNÍ A VÝCHODNÍ EVROPĚ

Petr PAVLÍNEK, University of Nebraska at Omaha, Omaha, USA a Hokkaido University, Sapporo, Japonsko

---

Od začátku transformace ve střední a východní Evropě (SVE) existovaly příkré rozpory o tom, jakým způsobem mají tyto změny probíhat jak v praktické, tak v teoretické rovině. Různé a často rozporuplné chápání transformace ekonomy, politology, sociology, historiky a dalšími akademiky je nejen výrazem složitosti, rozmanitosti a nepředvídatelnosti těchto změn, ale také výrazem různého vidění a chápání světa různými vědními obory. Názory se značně lišily a liší i v rámci jednotlivých oborů. Cílem tohoto příspěvku je shrnout a kriticky zhodnotit některé, hlavně ekonomické, přístupy ke studiu a chápání transformace ve SVE. Po stručném vyjasnění rozdílů mezi pojetím těchto změn jako *přechodu* mezi socialismem a kapitalismem a *transformací* stručně zhodnotím neoliberální a neoklasické ekonomické přístupy k transformaci a neomarxistickou teorii státního kapitalismu. Následuje kritika těchto teorií přechodu. Druhá část příspěvku je věnována alternativním přístupům ke studiu transformací ve SVE vycházejícím z evoluční a institucionální ekonomie, analýzy ekonomického chování v rámci řetězců kontaktů a konexí, regulační teorie a marxistické analýzy společensko-výrobních vztahů.

1. Přechod nebo transformace?

Velká většina anglofonní literatury zabývající se transformací ve SVE v devadesátých letech popisovala tyto změny na jejich začátku jako „přechod“ (transition) mezi dvěma systémy: státním socialismem a kapitalismem. Politologové hovořili o přechodu mezi autoritativním systémem vlády jedné strany a pluralitní demokracií, zatímco ekonomové zdůrazňovali přechod mezi centrálně plánovaným a tržním hospodářstvím. Podobně byla transformace popisována jako „přechod“ ostatními společensko-vědními obory. Podle mého názoru však pojetí transformace jako přechodu dobře nevystihuje charakter změn ve SVE. Největším problémem takového pojetí je to, že samotný výraz „přechod“ předem předjímá jeho konečný výsledek, kterým by měl být kapitalistický systém západního typu založený na „standardním“ tržním hospodářství a pluralitní demokracii. Takový výsledek však ve skutečnosti byl a stále v mnohých případech je velice nejistý.¹ Americký ekonomický sociolog David Stark byl mezi prvními, kdo kritizoval a zpochybňoval pojetí změn ve SVE jako přechodu. Již v roce 1992 tvrdil, že zdánlivě popisné termíny jako „přechod ke kapitalismu“ a „přechod k tržní ekonomice“ v sobě skrývají teleologické konstrukce, které jsou pojmově odvozeny z předpokládaných cílových stavů. Takové přístupy trpí stejnými nedostatky jako modernizační teorie (Stark, 1992). „Takže místo přechodů analyzujeme transformace, při nichž zavádění nových prvků je velice často kombinováno s adaptacemi, přeskupováním, permutacemi a rekonfiguracemi existujících organizačních forem“ (Stark, 1995, s. 69).

Pojetí změn ve SVE jako transformací klade důraz na probíhající procesy, spíše než na výsledný stav. Liší se tím od chápání procesů ve SVE jako přechodu mezi socialismem a kapitalismem, které je spojeno s „tradičními“ přístupy, které jsou v mnoha směrech podobné

---

¹ Tato nejistota výsledku transformace se může mnohým zdát z dnešního českého pohledu celkem bezpředmětná. V některých zemích SVE, jako např. na Ukrajině, v Bělorusku, Moldavsku a Albánii, je však výsledek transformací stále nejasný a v mnohých případech se změny neubírají směrem k vyspělému demokratickému kapitalismu západoevropského typu předjímaného teoriemi přechodu.

modernizační teorii a to zejména stejným zjednodušeným chápáním politicko-ekonomických a společenských změn (viz např. Burawoy, 1992). Zastánci těchto tradičních přístupů předpokládají, že hospodářství zemí SVE prochází nesnadným, ale přesto relativně bezproblémovým a jasně definovaným přechodem mezi centrálně plánovanou a tržní ekonomikou. Dvě základní varianty těchto přístupů zahrnují skupinu neoliberálních interpretací „přechodu“ nejlépe reprezentovaných tezemi Francise Fukuyamy o „konci historie“ (1989, 1992) a neoklasické ekonomické analýzy hospodářských změn, které zdůrazňují „přechod ke kapitalismu“, který povede k obnově hospodářských systémů ve SVE. Následující část se podrobněji zabývá těmito dvěma přístupy.

2. Teorie přechodu

2.1 Neoliberální strategie a interpretace transformací ve SVE

Liberalismus byl nejdůležitější ideologií, na níž byly založeny praktické kroky na počátku ekonomických reforem po pádu socialismu ve SVE. Neoliberální modely přechodu k tržnímu hospodářství nabídly relativně ucelenou a komplexní strategii pro vytvoření nového politicko-ekonomického systému na základě jejich bezprostorové a nadčasové povahy (Altvater, 1993). Neoliberální strategie přechodu byla založena na víře, že pouhé uvolnění tržních sil v bývalých socialistických zemích více méně automaticky povede v rychlý přechod k vyspělému kapitalismu západního typu. Zastánci těchto postupů byli ovlivněni stejným pojetím společensko-ekonomických změn, které převládlo v západních kapitalistických společnostech od konce sedmdesátých let dvacátého století, a které vyvrcholilo postupným zformováním nového „modelu rozvoje“ v osmdesátých letech, který Lipietz (1992) nazval „liberálním produktivismem“. Nositelé myšlenek liberálního produktivismu tvrdili, že hospodářská krize sedmdesátých let byla výsledkem nadměrné vládní regulace ekonomiky, která omezila svobodný rozvoj trhu. K obnovení ekonomického růstu je proto nutné tyto regulace odstranit. Neoliberální ekonomická strategie rozvoje však vedla k rychlému zvětšování rozdílů mezi bohatými a chudými, nestabilní ekonomické situaci a krizím z nadvýroby, zintenzivnění nerovnoměrného rozvoje a eskalaci ekologické krize ve vyspělých zemích (Lipietz, 1992).

Asi nejznámější západní liberální interpretací zhroucení státního socialismu ve SVE je Fukuyamova teze o „konci historie“. Fukuyama (1989,1992) tvrdil, že zhroucení státního socialismu a ukončení konfrontace mezi západem a východem je důkazem „definitivního triumfu západní liberální demokracie a úplného vyčerpání možných systematických alternativ západního liberalismu“ (1989, s. 3). Tato situace podle Fukuyamy (1989, s. 4) představuje „konečné stádium ideologického vývoje lidstva“. Po zveřejnění Fukuyamovy interpretace se kolem ní rozvinula vášnivá debata, která není předmětem tohoto článku. Já se zde pouze omezím na konstatování, že Fukuyamou předpokládaný bezproblémový přechod od socialismu ke kapitalismu se ukázal být daleko složitější a delší proces. Stejně tak jeho předpoklad, že proces „ekonomické modernizace“ povede k rostoucí homogenizaci ve SVE (Fukuyama, 1992, s. xiv) se ukázal jako chybný. Opak je spíše pravdou, protože ekonomická modernizace se koncentrovala převážně do zemí a oblastí, které leží blízko západní Evopě a do velkých měst, což vedlo k rychlému zvětšování rozdílů mezi městy a venkovem a mezi státy střední Evropy na straně jedné a východní a jihovýchodní Evropy na straně druhé. V řadě zemí SVE byl nacionalismus často mnohem důležitější hnací silou politických změn než Fukuyamův ideál liberální demokracie.

2.2 Neoliberální přístupy v praxi

Již na začátku ledna roku 1990, bezprostředně po politických změnách ve SVE, vyšel v britském časopise *The Economist* článek od harvardského profesora ekonomie Jeffrey Sachse (1990), který načrtnul základní kroky rychlého přechodu k tržní ekonomice ve SVE. Jeho

základní teze zdůrazňovaly odmítnutí jakékoliv „třetí cesty“ mezi socialismem a kapitalismem, odmítnutí postupných kroků a zdůraznění rychlosti základních reforem, které zahrnovaly liberalizaci cen a obchodu, zavedení volné směnitelnosti měny, odstranění omezení soukromého podnikání, odstranění dodací pro státní podniky a jejich privatizaci a stabilizaci cen prostřednictvím přísné fiskální a monetární politiky. Těmto myšlenkám se dostalo vřelého přijetí jak mezi americkými a britskými politiky, tak na západních univerzitách, a není proto překvapivé, že rychle získaly i příznivce ve SVE. Zahraniční podpora tomuto přístupu přispěla k porážce alternativních scénářů ekonomických reforem v řadě zemí SVE (Gowan, 1995).

„Přechod ke kapitalismu“ ve SVE byl zahájen za podpory mezinárodních finančních institucí, které byly v té době myšlenkově ovládnuty neoliberálními přístupy. Silná zahraniční podpora zvláště USA, zemí západní Evropy a mezinárodních finančních institucí (zvláště Světové banky a Mezinárodního měnového fondu – MMF) hrála důležitou roli při rozhodování o uskutečnění variant liberální šokové terapie v Polsku, Rusku, a dalších zemích SVE (Allen, 1992). Samotné rozhodování o přijetí konkrétní transformační strategie byl obvykle velice rozporuplný a konfliktní proces, ve kterém se utkali stoupenci různých postupů. Radikální ekonomická reforma slibovala nejrychlejší a nejucelenější systematickou transformaci, která by co nejefektivněji negovala předchozí socialistický systém. Mezinárodní finanční instituce předvídaly, že radikální ekonomická transformace povede k vážným problémům, které by mohly zastavit nebo dokonce zvrátit její průběh a směřování. To byl jeden z důvodů, proč dávaly přednost rychlým a současným změnám spojeným s modelem šokové terapie (Adam, 1993).

Světová banka a MMF připravily soubor doporučení pro státy SVE založený na jejich standardním programu strukturálních změn, který dříve aplikovaly v rozvojových zemích.² Tato obecná doporučení byla poté v různé podobě selektivně aplikována ve SVE bez toho, aby se dostatečně braly v úvahu jednak rozdílná situace mezi hospodářským systémem SVE a rozvojovými zeměmi a jednak existující ekonomické rozdíly mezi jednotlivými státy SVE. Stark a Bruszt (1998, s. 4-5) popsali takové přístupy následovně:

„Mnozí analytici postsocialismu považují vysvětlení různorodosti mezi jednotlivými východoevropskými případy za analyticky nepodstatné. To platí především o neoliberálech, kteří považují ekonomickou transformaci za projekt společenské imitace. Na základě tohoto pohledu existuje pouze jedna trajektorie vedoucí k vyspělé kapitalistické společnosti, která je stejná bez ohledu na výchozí pozici ať už to je v Sao Paolu, Singapuru nebo ve Slovinsku.“

Ve skutečnosti se ale hospodářská a společenská situace v různých zemích a jejich oblastech značně lišila a liší. Univerzálně aplikovaný soubor ekonomických opatření musí proto nutně vést k rozdílným výsledkům v různých zemích a k zvětšení hospodářských rozdílů mezi nimi. Počáteční kroky ekonomické transformace byly aplikovány na národní úrovni bez toho, aby se braly v úvahu jejich rozdílné dopady v různých zeměpisných oblastech s jejich často velice rozdílnou strukturou hospodářství a úrovní rozvoje. Klasickým případem byla neochota českých neoliberálů zohlednit při spuštění ekonomické reformy rozdílné hospodářské podmínky Slovenska ve srovnání s Českými zeměmi. Mnohem vážnější dopady ekonomické transformace na Slovensku a neochota federální vlády se tímto problémem vážněji zabývat ve svých konečných důsledcích přispěly k rozpadu Československa (Pavlínek, 1995). Podobně byly podceňovány dopady ekonomické reformy na regionální úrovni ČR. Vláda Václava

² Záměrně zde nepoužívám rozporuplný termín „Washingtonský konsensus“ (viz Williamson, 2000).

Klause považovala rychle rostoucí hospodářské rozdíly mezi jednotlivými regiony ČR za „přirozenou diferenciaci“, která se „nemůže omezovat, protože je součástí celkové dynamiky rozvoje a jedním z motorů ekonomického rozvoje“ (Hospodářské noviny, 1994a). Není proto překvapivé, že s výjimkou míry nezaměstnanosti se žádné důležité ukazatele hospodářského rozvoje na úrovni krajů a okresů nesledovaly (Hospodářské noviny, 1994b), a že první omezená opatření aktivní regionální politiky nezaměstnanosti (týkající se pouze čtyř okresů) byla zavedena až na začátku roku 1994 (Šulc, 1996).

Dalším často kritizovaným problémem univerzálních neoliberálních doporučení na nichž byla založena strategie ekonomické transformace řady zemí SVE bylo to, že se soustředila na oblast makroekonomických problémů zatímco celá oblast mikroekonomických, institucionálních, sociálních, politických a kulturních změn zůstala téměř bez povšimnutí. Jeffrey Sachs, který se jako vládní poradce osobně podílel na přípravě šokové terapie v Polsku a v Rusku, považoval přechod mezi centrálně plánovanou a tržní ekonomikou za poměrně přímočarý proces, který probíhá ve třech etapách: (1) institucionální změny, (2) obnova hospodářského růstu a (3) začátek dynamického růstu, který povede k dosažení životní úrovně západní Evropy (Sachs, 1994, Singer, 1994). Takový zjednodušující pohled předpokládá existenci univerzálního procesu budování kapitalismu se stejným výsledkem. Odhlédneme-li od faktu, že předpokládaný výsledek takového modelu je pro naprostou většinu zemí SVE těžko dosažitelný v dohledném časovém horizontu, jeho největší slabinou je to, že zcela opomíjí specifické podmínky jednotlivých zemí a jejich rozdílné startovací pozice. Jak však skutečnost posledního desetiletí jasně ukázala, každá země a její jednotlivé oblasti procházely jak podobnými, tak zároveň velice odlišnými procesy, které univerzální model přechodu může ztěžít obsáhnout.

Mezi ekonomy ve SVE bylo liberální myšlení před rokem 1989 z řady důvodů velice omezené (viz Klaus a Ježek, 1991, Kovács, 1991). Navzdory této počáteční nevýhodě však neoliberálové se silnou zahraniční podporou více méně úspěšně prosadili jejich strategii ekonomické reformy v Polsku, Rusku, bývalém Československu a dalších zemích SVE. Neoliberální přístupy k ekonomické transformaci byly založeny na chápání centrálně plánované ekonomiky jako vysoce zdeformovaného tržního hospodářství, ve kterém byly deformace výsledkem vládních intervencí (Klaus a Ježek, 1991). Podle této filozofie k obnovení opravdového tržního hospodářství stačí odstranit státem zavedené deformace. Program šokové terapie takové zdánlivě jednoduché a rychlé řešení nabízel. Eliminace tržních deformací v co nejkratší době umožní postupné nahrazení státní regulace regulací „neviditelnou rukou trhu“. Neoliberální strategie se proto soustředila na liberalizaci cen, rychlou a masovou privatizaci, omezení vládních hospodářských intervencí a rychlé otevření ekonomiky zahraniční konkurenci (Klaus, 1992).

Podle mého názoru jsou liberální přístupy k transformaci ve SVE velice zjednodušující tím, že příliš spoléhají na tržní síly jako zdaleka nejdůležitější hybnou páku transformací a zároveň podceňují úlohu ostatních společenských, politických a kulturních sil, stejně tak jako roli institucí. Dalším problémem neoliberálních přístupů je to, že byly v podstatě univerzálně aplikovány bez ohledu na to, že mohou vést k radikálně odlišným výsledkům v různých zemích a různých podmínkách a tím přispívat k prohloubení nerovnoměrného hospodářského rozvoje na mezinárodní, národní a regionální úrovni.

2.3 Neoklasické ekonomické analýzy transformace ve SVE

Ekonomické studie ze začátku devadesátých let zabývající se problematikou přechodu ve SVE představují užitečné analýzy transformačních procesů většinou z makroekonomického hlediska, jako například počáteční hospodářské situace před zahájením ekonomické transformace, vnějších vlivů nebo řazení jednotlivých transformačních kroků (viz např. Corbo a kol., 1991, Gelb a Gray, 1991, Kemme, 1991, Campbell, 1991, Claudon a Gutner,

1992, Clague a Rausser, 1993, Keren a Ofer, 1993, Blanchard a kol., 1991). Neoklasické ekonomické přístupy obvykle kladly větší důraz na postupnější a pomalejší ekonomickou transformaci založenou na pečlivější přípravě a správném řazení jednotlivých reformních kroků. Jako takové představovaly pomalejší a postupnější alternativu neoliberální šokové terapie.

Podobně jako neoliberální přístupy, neoklasická politická ekonomie jasně zformulovala první nutná makroekonomická opatření ke spuštění ekonomické reformy zaměřená na stabilizaci hospodářství a zavedení konkurence prostřednictvím uvolnění cen a otevření trhu vůči zahraničí. Různí autoři popsali a podrobně rozebrali velmi podobné základní kroky a liší se převážně v jejich interpretaci a detailu, spíše než ve skutečném obsahu. Například Gelb a Gray (1991) zdůraznili čtyři ekonomické reformy pro „přechod“ k tržní ekonomice: (1) makroekonomickou stabilizaci a kontrolu, (2) liberalizaci cen a trhu, (3) privatizaci, rozvoj soukromého sektoru a restrukturalizaci podniků, a (4) změnu role státu v ekonomice. Jedním z problémů těchto analýz je to, že stejně jako neoliberální strategie předpokládají ve velké většině existenci vakua zanechaného ve SVE po zhroucení státního kapitalismu, ze kterého SVE může přejít do předem daného cílového stavu pokud se uskuteční správné reformy. A stejně jako neoliberální strategie, neoklasické ekonomické analýzy tak považují transformaci za přímočarý a celkem bezproblémový přechod mezi socialismem a kapitalismem. V konečném hodnocení proto také v mnoha ohledech představují její velice zjednodušující pohled.

2.4 Neomarxistická teorie přechodu mezi státním a soukromým kapitalismem

Západní marxisté se po dlouhá léta přeli o charakteru společenských tříd v bývalém Sovětském svazu a SVE za státního socialismu. Základní rozepře se týkala otázky o rozdílech v třídním složení společnosti mezi bývalými socialistickými zeměmi a kapitalistickými státy. Zastánci teorie *státního socialismu* tvrdili, že přes mnohé podobnosti mezi bývalými socialistickými zeměmi a kapitalistickými státy především v oblasti výrobního procesu, se společenské výrobní vztahy lišily vlastnictvím a kontrolou výrobních prostředků. Zatímco kapitalismus je podle marxistů charakterizován soukromým vlastnictvím výrobních prostředků, soukromou kontrolou výroby, soukromým přivlastňováním nadhodnoty a tržní regulací, pro státní socialismus bylo typické kolektivní (státní) vlastnictví výrobních prostředků a centrálně plánovaná regulace hospodářství, která zahrnovala státem kontrolovanou produkci a přivlastňování nadhodnoty (Davis a Scase, 1985). Zastánci teorie *státního kapitalismu* naproti tomu tvrdili, že rozdílná forma vlastnictví výrobních prostředků a kontroly výroby v socialistických zemích neodstranila kapitalistické formy tvorby, přivlastňování a rozdělování nadhodnoty a také neodstranila vykořisťování dělnické třídy. Pouze se změnila forma vykořisťování a z tohoto důvodu byl společenský systém socialistických států státně kapitalistický (Resnick a Wolff, 1994).

Podle teorie státního kapitalismu SVE neprodělala zhroucení socialismu a následnou transformaci směrem ke kapitalismu, ale pouhou „oscilaci“ mezi dvěma druhy kapitalismu: státním kapitalismem a soukromým kapitalismem (Resnick a Wolff 1993). Tento závěr je založen na tvrzení, že během období státního socialismu ve SVE dělníci ve znárodněných podnicích pokračovali ve výrobě nadhodnoty ne pro soukromé kapitalisty, ale pro státní kapitalisty reprezentované v jednotlivých podnicích státními úředníky. Nadhodnota nebyla přerozdělována prostřednictvím trhu, ale skrze systém centrálního plánování. Z toho důvodu se Resnick a Wolff domnívají, že kapitalistické formy vykořisťování nebyly odstraněny v „systému státního kapitalismu sovětského stylu“ a lišily se pouze tím, že k nim docházelo ve státních, namísto v soukromých, podnicích. Ekonomická krize, kterou socialistické země prodělaly v druhé polovině sedmdesátých a první polovině osmdesátých let, byla podle Resnicka a Wolffa (1994) krizí státního kapitalismu a ne krizí socialismu.

Pro účely tohoto článku je podstatné, že zastánci teorie státního kapitalismu považují transformaci ve SVE jako celkem bezproblémovou a přímočarou změnu mezi státním a soukromým kapitalismem, která je vnímána jako jedna z mnoha oscilací mezi dvěma variantami kapitalismu. Taková jednoduchá oscilace v sobě nezahrnuje žádné radikální změny v třídním složení společnosti, výrobě nadhodnoty a společenských výrobních vztazích. Toto zjednodušené chápání transformace ve SVE se proto v mnoha směrech podobá liberálním a neoliberálním názorům, které ji považují za relativně přímočarou změnu mezi dvěma formami tržního hospodářství. Podstatně se však liší od ostatních neomarxistických analýz transformace, které tvrdí, že přechod ke kapitalismu musí zahrnovat zásadní transformaci společenských výrobních vztahů (Pavlínek, 1997a).

3. Kritika teorií přechodu

Z předchozí stručné analýzy vyplývá, že teorie přechodu zahrnují různorodé perspektivy, které se však více méně shodují v chápání transformace jako přímočarého a celkem bezproblémového přechodu mezi státním socialismem a kapitalismem nebo státním a soukromým kapitalismem prostřednictvím procesů modernizace a demokratizace založených na zavedení příslušných strategií, postupů a institucí. Ačkoliv se tyto perspektivy značně liší v pojmání transformace, sdílejí podle mého názoru další tři nedostatky.

Za prvé, teorie přechodu nepojímají transformaci jako komplexní a provázaný soubor ekonomických, politických, společenských a kulturních změn. Za druhé, tyto přístupy přehlížejí geografickou řádovost v tom smyslu, že se buďto soustředí na oblast SVE jako celku nebo na úroveň jednotlivých zemí. Transformace a její nerovnoměrné dopady na regionální a lokální úrovni jsou většinou přehlíženy nebo označeny za nepodstatné. Takové přístupy ve své podstatě odrážejí jednak klasické a neoklasické ekonomické teorie, ve kterých je hledisko prostoru a času buďto zcela opomíjeno nebo nedostatečně rozvinuto a jednak tradici západní sovětologie, která opomíjela nerovnoměrnosti v čase a prostoru ve SVE a zdůrazňovala homogenizující dopady marxismu-leninismu a centrálního plánování. Přitom však přehlížela velice důležité rozdíly mezi jejími jednotlivými zeměmi, které je nutno brát v úvahu pro pochopení rozdílného průběhu transformací v různých zemích a oblastech SVE (Burawoy, 1992, Pavlínek a kol., 1994). K tomu, aby mohly pojmout a uspokojivě vysvětlit časoprostorové rozdíly v průběhu transformace, jak mezi jednotlivými státy SVE, tak na regionální úrovni jednotlivých zemí, analýzy transformací ve SVE se musí zabývat otázkou nerovnoměrného rozvoje jak v čase, tak v prostoru.

Za třetí, nekomplexní přístup a opomíjení časoprostorové dimenze transformace vedou k tomu, že průběh a výsledky transformace jsou často zevšeobecňovány bez toho, aniž by se braly v úvahu konkrétní procesy, které probíhají v konkrétních místech, a které jsou ovlivněné jak jejich minulostí, tak jejich geografickými charakteristikami. Transformace ve skutečnosti probíhá nejen v historicky a geograficky rozdílných podmínkách jednotlivých zemí, ale i v rozdílných regionálních a místních podmínkách, které ovlivňují její průběh a konečné výsledky na těchto úrovních. Znamená to, že univerzální trajektorie transformace předjímaná tradičními přístupy ve skutečnosti neexistuje a místo toho existuje velké množství jak národních, tak regionálních trajektorií a možností rozvoje (Stark, 1992, Smith, 1998). Rozmanitost transformací ve SVE je výsledkem kombinací závislosti na minulém vývoji a aktivních rozvojových strategií, které se liší nejen mezi jednotlivými zeměmi SVE, ale také mezi jednotlivými oblastmi těchto zemí (Smith a Swain, 1998). Zatímco minulý vývoj ovlivňuje současnou situaci a možnosti budoucího rozvoje v jednotlivých zemích, oblastech a v různých ekonomických a společenských sférách, jejich aktivní rozvojové strategie ve stejném okamžiku ovlivňují průběh a výsledky transformace. Proto je důležité studovat průběh transformace v konkrétních podmínkách jednotlivých zemí a jejich oblastí, abychom pochopili, jak ve skutečnosti probíhají konkrétní procesy s ní spojené, a abychom byli

schopni rozpoznat její obecné znaky, platné pro transformaci jako celek, od znaků specifických, typických pro odlišné společenské sféry, jednotlivé státy a jejich oblasti. Jak uvidíme níže, takové pojetí transformace je bližší alternativním přístupům.

4. Alternativní přístupy k transformacím ve SVE

Alternativní přístupy zdůrazňují závislost průběhu transformace na minulém vývoji a „zakotvenost“ politicko-ekonomických změn ve SVE v systému formálních a neformálních společensko-hospodářských vztahů. Myšlenkově čerpají z evoluční a institucionální ekonomie, analýzy sítí a systémů, analýzy výrobních procesů a z regulační teorie. Na rozdíl od neoliberálů, alternativní přístupy nepovažují politicko-ekonomický systém, který se vytvořil ve SVE na začátku devadesátých let, za standardní kapitalismus západního typu. Jsou založeny na evolučním chápání transformací na základě kterého tvrdí, že nový politicko-ekonomický společenský systém může být vybudován pouze postupným a organickým budováním institucí (včetně trhu samotného). Evoluční pohled zdůrazňuje existenci spojitostí a podobností mezi předchozím systémem a změnami po roce 1989. Takové evoluční chápání změn po roce 1989 je v přímém protikladu s neoliberální vírou v „instantní“ kapitalismus vytvořený šokovou terapií v doměném vakuu vzniklém po zhroucení státního socialismu.

Alternativní přístupy také daleko citlivěji vnímají rozmanitost transformace jak v rozdílných společenských doménách, tak časoprostorově a v rámci různých geografických řádů (viz např. Chavance a Magnin, 1997, Nielsen a kol., 1995, Stark a Bruszt, 1998, Altvater, 1998, Mlčoch a kol. 2000). Důležitost takového přístupu zdůrazňoval Stark již v roce 1992 (s. 18):

„Je třeba si uvědomit, že středovýchodní Evropa prochází *celou řadou přechodů*. V tomto regionu můžeme pozorovat mnoho rozdílných strategií; uvnitř jednotlivých zemí nedochází k jednomu přechodu, ale k mnoha přechodům v rozličných sférách – politické, ekonomické, a společenské – a časování těchto procesů je často asynchronní a jejich propojení je zřídka harmonické.“ (zdůraznění v originále)

Zbytek článku se soustředí na stručné vysvětlení vybraných alternativních přístupů k transformaci ve SVE: rekombinovaného vlastnictví, závislosti na minulém vývoji, analýzy sítí, marxistické analýzy výrobního procesu a regulační teorie.

4.1 Rekombinované vlastnictví

Příkladem alternativních přístupů v oblasti transformace vlastnických vztahů a privatizace je pojem *rekombinovaného vlastnictví* (Stark 1995, 1996, Poznanski, 1993, Mlčoch, 2000a, Chelmiński a kol., 1994, Sajó, 1994).³ Jeho základní myšlenka poukazuje na fakt, že zatímco většina zemí SVE prošla rozsáhlou transformací vlastnických vztahů během privatizace, v řadě zemí tyto změny nevyústily v jasné oddělení státního a soukromého vlastnictví. Nové formy vlastnictví bývalých státních podniků jsou charakteristické vzájemně propleteným a rekombinovaným veřejným a soukromým vlastnictvím (Stark, 1995). Výsledkem privatizace je tak formálně soukromé vlastnictví, které je však ve skutečnosti vlastnictvím „kvazisoukromým“ (Mlčoch 2000a, s. 58).

Zkušenost České republiky ukazuje složitost transformace vlastnictví, která je

³ Anglický výraz *recombinant property* zde překládám jako rekombinované vlastnictví spíše než křížové vlastnictví (viz Mlčoch a kol., 2000). Domnívám se, že výraz *recombinant* má daleko širší význam než termín křížový. Výsledkem křížení jsou pozměněné původní formy nebo zcela nové formy, které v sobě spojují a kombinují vlastnosti původních forem. Rekombinované vlastnictví tudíž znamená nejen křížové vlastnictví, ale také nové formy zkombinovaného vlastnictví.

například v případě průmyslových podniků zprivatizovaných kupónovou metodou ve skutečnosti velice vzdálená neoliberálním a neoklasickým modelům privatizace a jejím výsledkům tak, jak byly předkládány na začátku devadesátých let. Rekombinované a kvazisoukromé vlastnictví se stalo převažující formou průmyslového vlastnictví v devadesátých letech. Zatímco stát ukončil své přímé vlastnictví stovek průmyslových podniků jejich kupónovou privatizací, nadále je vlastnil nepřímo skrze své pokračující vlastnictví bank a dalších institucí. Tyto finanční instituce založily největší investiční privatizační fondy (IPF) během kupónové privatizace a jejich prostřednictvím nahromadily obrovský bývalý státní majetek. Šest z devíti a jedenáct ze čtrnácti největších IPF bylo založeno a vlastněno státními bankami a pojišťovnami. Čtyři z pěti největších IPF tak byly založeny největšími bankami, které kontroloval stát prostřednictvím Fondu národního majetku (FNM) (Brom a Orenstein, 1994, Mejstřík, 1997).⁴ Situace, za které se banky staly důležitými vlastníky podílů v privatizovaných podnicích, vedla ke konfliktu zájmů mezi funkcí banky jako manažera portfolia kapitálu a její role při poskytování úvěrů podnikům. Navíc, na konci devadesátých let byl stát významným věřitelem 80% všech velkých a středně velkých podniků, protože velké množství nesplácených úvěrů bylo převedeno do státem vlastněné Konsolidační banky, kterou kontroluje Ministerstvo financí. FNM navíc vlastnil 20% podíl v privatizovaných podnicích. (Stark a Bruszt, 1998, Mejstřík, 1997, Mertlík, 1999). Až do konce devadesátých let stát také zůstal podílovým vlastníkem v nejdůležitějších bankách, které nashromáždily velké objemy nesplácených podnikových dluhů.⁵ Za situace, kdy se vláda snažila zabránit masovým bankrotům s cílem uchování společenského smíru a udržení nízké nezaměstnanosti není proto překvapivé, že banky neprosazovaly radikální restrukturalizaci průmyslových podniků, protože by vedla k velkému počtu bankrotů. Stát tak zůstal nepříмым podílovým vlastníkem ve stovkách podniků bez toho, aby řádně vykonával svá vlastnická práva (a povinnosti). V České republice byl takový stav označen pojmem „bankovní socialismus“ (viz také Mlčoch 2000b).

Dalším negativním dopadem české „pseudoprivatizace“ (Mlčoch, 1997), bylo to, že rekombinované vlastnictví podniků se v mnoha případech stalo překážkou jejich restrukturalizace. Roztříštěné vlastnictví podniků nahrávalo jejich existujícím vedením a svým způsobem tak reprodukovalo stereotypy chování z období centrálně plánovaného hospodářství. Manažeři podniků zprivatizovaných v kupónové privatizaci a nově vlastněných IPF, nebyli ve většině případů podrobováni důkladné kontrole a dohledu. Za situace, kdy zástupci IPF obvykle nerozuměli výrobě a řízení průmyslových podniků a kdy stát neuplatňoval svoje vlastnická práva, si manažeři bývalých státních podniků často udrželi své pozice, ze kterých „zprivatizované“ podniky ovládali. Často byli schopni prosazovat svoje osobní krátkodobé zájmy, které byly v rozporu s dlouhodobými zájmy podniků.⁶ V jiných případech manažeři spojili své síly se zástupci IPF a vytvořili „rekombinované koalice“, které také typicky sledovaly svoje vlastní krátkodobé cíle na úkor dlouhodobého rozvoje podniků (Mlčoch 2000a). Rozvoj rekombinovaných vlastnických struktur ve SVE vedl Starka (1995) k závěru, že ve SVE došlo k vytvoření nového typu „východoevropského kapitalismu“, který se liší jak od západoevropského, tak asijského kapitalismu. Já se však domnívám, že tento

⁴ Aby se situace dále komplikovala, většina bank byla částečně privatizována během kupónové privatizace. Vytvořila se tak složitá spleť křížového vlastnictví v českém (ale i slovenkém) bankovním sektoru. Banky obešly legální omezení, která jim zakazovala vlastnictví akcií jiných bank tak, že založily vlastní investiční dceřinné společnosti, které poté mohly bez omezení investovat do jiných bank (viz např. Mejstřík, 1997).

⁵ Čtyři největší české banky (IPB, ČSOB, Česká spořitelna a Komerční banka) byly zprivatizovány mezi roky 1998 a 2001. Náklady spojené s opožděnou privatizací bank byly odhadnuty na 480 miliard korun (viz Páral, 2001).

⁶ Informace je založena na podrobných rozhovorech autora s řediteli a členy vedení dvaceti podniků v rámci výzkumu o českém dodavatelském automobilovém průmyslu v letech 2000 a 2001. Viz také např. Sojka (2000), Mlčoch (2000a, 2000b), Pavlínek (2000).

závěr byl poněkud předčasný, protože zdaleka není jasné zda existence rekombinovaného vlastnictví je trvalým nebo pouze dočasným jevem. Situace v České republice ukazuje, že se spíše jedná o jev pouze dočasný, typický pro poprivatizační období. Situace se postupně měnila od druhé poloviny devadesátých let, jak si vlastníci a vedení IPF pod tíhou špatných hospodářských výsledků jimi spoluvlastněných podniků postupně uvědomovali svoji neschopnost účinně dohlížet nad jejich činností a hospodařením. V mnoha případech proto svoje podíly v podnicích prodali buď domácím průmyslovým investorům nebo zahraničním společnostem, kteří posléze obvykle prosadili výměnu vedení podniků a jejich následnou strategickou restrukturalizaci.⁷

4.2 Závislost na minulém vývoji (*path dependency*)

Další důležitou vlastností alternativních přístupů je poznání, že k transformaci nedochází ve vakuu či na nepopsané desce, ale ve společnosti propletené sociálními vazbami z minulosti, a že průběh transformací a jejich výsledky jsou proto silně ovlivněny minulým vývojem. Ačkoliv neoliberální a neoklasické přístupy do určité míry rozeznávaly rozdílné startovací podmínky jednotlivých zemí SVE, podcenily vliv minulého vývoje na transformační procesy. Předchozí systém státního socialismu vytvořil specifické vzorce chování jak institucí, tak jednotlivých účastníků hospodářských procesů. Bylo by naivní se domnívat, že tyto vzorce chování, které existovaly a vyvíjely se po čtyři desetiletí, zmizí přes noc v důsledku liberalizace cen a zavedení tržního prostředí. Ke změně chování ekonomických aktérů došlo a stále dochází, ale tato změna měla spíše charakter postupného a zpočátku převážně pasivního přizpůsobování se novým podmínkám, než okamžitou a převratnou změnu chování předjímanou neoliberálními a neoklasickými přístupy. Navíc způsob, jakým se chování institucí a jednotlivých aktérů měnilo, byl také ovlivněn jejich předchozími zkušenostmi, návyky a vzorci chování zděděnými z období státního socialismu.

Předchozí ekonomický vývoj v dané zemi, oblasti či konkrétní lokalitě také silně ovlivnil průběh transformace a směry dalšího možného vývoje. Například Ostravsko či Mostecko, zatížené v nových podmínkách upadajícím těžkým průmyslem zděděným z předchozího období, plně pocítily tíhu minulého vývoje v devadesátých letech a ocitly se v zcela odlišné situaci, než jiné oblasti ČR. Existující průmyslová struktura zděděná z předchozího (nejen státně socialistického) období ovlivnila v takových oblastech možnosti směřování dalšího vývoje. Zde je nutno připomenout, že je důležité nechávat závislost na minulém vývoji deterministicky. Přestože minulý vývoj ovlivňuje možnosti a strategie budoucího rozvoje, neznamená to, že předem rozhoduje o určitém scénáři a strategiích dalšího rozvoje nebo přímo předurčuje danou zemi nebo oblast k určitému modelu budoucího rozvoje. Taková forma historického determinismu, která je spojena s vírou, že minulost předurčuje současný a budoucí vývoj, je nepřijatelná (viz také Stark a Bruszt, 1998, Nielsen a kol., 1995). Jak už jsem výše zdůraznil, ve skutečnosti jednotlivé země a jejich oblasti aktivně ovlivňují průběh a výsledky transformace v rozdílných společenských sférách. Tyto aktivní strategie mají často značně nahodilý charakter v závislosti na tom, kdo o nich rozhoduje a za jakých momentálních podmínek. Konkrétní strategie a konkrétní průběh transformace jsou tak výsledkem kombinace možností rozvoje ovlivněných jak minulým vývojem, tak aktivně uskutečňovanými rozvojovými strategiemi.

Teoretické přístupy, které vyzdvihují důležitost vlivu minulého vývoje, proto zdůrazňují význam institucionálního dědictví a spojitostí při ovlivňování průběhu a výsledků transformace. V tomto ohledu jsou založeny na přístupech evoluční a institucionální ekonomie a jejich chápání ekonomické změny jako procesu s otevřeným koncem, který

⁷ Příklady takových podniků v České republice zahrnují Rubenu Hradec Králové, Magneton Kroměříž, Fezko Strakonice a Gumárny Zubří (rozhovory autora s řediteli a členy vedení těchto podniků v roce 2000).

nemusí být nezbytně progresivní, ale může být i regresivní. Takové chápání ekonomického rozvoje je v rozporu s vnímáním ekonomické změny modernizační teorií, která chápe společenské systémy a jejich ekonomické součásti jako progresivně se pohybující směrem ke stavu jí definovaného normálu (Poznanski, 1996). Zároveň je ale nutno transformaci chápat jako kombinaci evoluční společenské a ekonomické změny se změnou „konstruktivistickou“, založenou na klíčových aktivních rozhodnutích společenských institucí a rozhodujících aktérů (jako například rozhodnutí o způsobu privatizace), které nezapadá do deterministicky pojatých a aplikovaných evolučních teorií. Z toho plyne, že deterministické chápání transformace, ať už se jedná o deterministicky pojatou závislost na minulém vývoji, deterministicky aplikované evoluční teorie, či deterministicky zdůrazňované čistě konstruktivistické pojetí ekonomické transformace, je jednostranné a teoreticky chybné.

4.3 Analýza sítí

Alternativní přístupy ke studiu transformace se také soustředily na analýzy sítí či řetězců vztahů a jejich transformaci, protože zdůrazňují význam zapojenosti či zakotvenosti ekonomických aktérů do komplexních soustav vzájemně propojených vnějších společenských vztahů a jejich sítí (Grabher a Stark, 1997, McDermott, 1997). Ekonomická činnost a její výsledky, stejně tak jako celkové společenské jednání a jeho výsledky, jsou ovlivněny jak vzájemnými vztahy účastníků těchto činností, tak strukturou sítí těchto vztahů (Smith, 1998). Jessop (1997) například rozeznává tři úrovně „zapojenosti“ do sítí vztahů: zapojenost do sítí mezilidských vztahů (viz Granovetter, 1985), zapojenost institucí do systému a sítí vztahů mezi různými organizacemi (institucionální zapojenost) a společenskou zapojenost do funkčně diferenciovaného institucionálního řádu.

Pavučiny neformálních a formálních mezipodnikových vazeb a vztahů (jak horizontálních, tak vertikálních), které existovaly v období centrálně plánovaného hospodářství, a které byly často paralelní s oficiálními sítěmi (většinou vertikálních) vztahů, nezankly společně centrálně plánovaným hospodářstvím, ale přežily jeho konec. Takto přeživší běžné postupy a činnosti, organizační formy a sociální vazby byly opět uvedeny do chodu tak, aby mohly fungovat za nových podmínek (Stark, 1995). Tato aktivace měla různé formy. Smith a Swain (1998) například rozeznávají tři rozdílné procesy transformace sítí ve vztahu k institucionálním změnám ve SVE po roce 1989. První alternativou byl rozpad existujících řetězců institucí a přerušení jejich vzájemných vazeb, jejímž výsledkem byla izolace přeživších institucí z předchozího systému. Druhou možností byla transformace existujících řetězců či sítí institucí s tím, že se přeživší instituce naučily fungovat za nových podmínek (názorným příkladem zde může být transformace sítě subdodavatelů mladoboleslavské Škodovky). Třetí možností byla rezistence existujících sítí vůči novým podmínkám a izolace institucí v nich zapojených, čímž se snažily odolávat změnám vnějšího ekonomického prostředí.

4.4 Marxistická analýza výrobního procesu

Další alternativní přístup vychází z tradice marxistické politické ekonomie a je založen na rozboru změn výrobních vztahů během transformace. Tento přístup je především spojován s pracemi Michaela Burawoye a Simona Clarkeho zabývajících se rozбором transformace v Rusku v první polovině devadesátých let. V obou případech autoři zpochybňují neoliberalní teorií implicitně předpokládaný průběh a výsledek ruské transformace. Burawoy tvrdí, že transformace centrálně plánovaného hospodářství nemusí v Rusku nezbytně vést k rozvoji moderního kapitalismu a dokazuje, že se v Rusku namísto toho rozvinul obchodní kapitalismus. Toto tvrzení je založeno na poznání, že liberalizace cen a trhu měla rozhodující dopad na obchodování a směnu, zatímco její dopad na výrobu byl minimální. Obchodní kapitalismus, který byl jednou z prvotních forem kapitalismu v západní Evropě, podle

Burawoye brání rozvoji moderního kapitalismu (Burawoy a Krotov, 1992, 1993, viz Pavlínek, 1997a pro podrobnější analýzu). Podobně Clarke (1992, 1993, Clarke a kol., 1994) dokazuje, že společenské výrobní vztahy se v Rusku v podstatě nezměnily během první fáze transformace, přestože došlo k rozpadu politických a ideologických forem třídní nadvlády předchozího systému. Bez radikální změny společenských výrobních vztahů však, podle Clarkeho, nemůže transformace ke kapitalismu úspěšně proběhnout a avizovaný přechod k modernímu kapitalismu se v Rusku nekoná. Namísto toho starý sovětský systém prochází pouhou restrukturalizací zdola, při které dochází k reprodukci existujících společenských výrobních vztahů. Výsledkem je situace, která blokuje rozvoj moderního kapitalismu a výroby. V obou případech se ale zdá, že stavy, které Burawoy a Clarke popsali jsou pouze přechodnou fází a ne konečným výsledkem ruské transformace, který nadále zůstává nejistý, protože je stále nejasné k jakému typu kapitalismu transformace ve skutečnosti povede.

4.5 Regulační teorie

Posledním příkladem alternativního přístupu ke studiu transformací ve SVE je regulační teorie, která se rozvinula jako alternativa k tradičním ekonomickým teoriím rozvoje kapitalismu. Je především zajímavá snahou o komplexní pojetí rozvoje kapitalismu. Na rozdíl od neoliberálních a neoklasických teorií, ve kterých je státu přisuzována minimální nebo podřadná role v procesu ekonomického rozvoje, regulační teorie zdůrazňuje roli státu při regulaci a stabilizaci daného politicko-ekonomického systému, založeného na určitém výrobním způsobu. Regulační teorie posuzuje politicko-ekonomický systém, který označuje termínem „model rozvoje“, ze čtyřech vzájemně provázaných hledisek: výroby a spotřeby, regulace výrobního procesu a celé ekonomiky, pracovního procesu a z hlediska moci ve sféře politiky, ideologie, kultury a chování. Pro popis těchto čtyř vzájemně provázaných oblastí zavedla pojmy režim akumulace, způsob regulace, model pracovního procesu a hegemonický blok. *Režim akumulace* v podstatě popisuje ustálený způsob výroby a jakým způsobem jsou výrobky společensky spotřebovávány v dané fázi rozvoje společnosti. *Způsob regulace* je souborem často nepsaných pravidel a společenských postupů, které regulují režim akumulace a chování účastníků výrobního procesu. Způsob regulace tak v sobě zahrnuje veškeré institucionální mechanismy, které přizpůsobují protichůdné a konfliktní chování jednotlivců kolektivním principům režimu akumulace, a které udržují rovnováhu a stabilitu režimu akumulace po určité období. *Model pracovního procesu* (také nazývaný technologické paradigma nebo model industrializace) popisuje obecné principy řídicí pracovní procesy typické pro daný model rozvoje. *Hegemonický blok* popisuje dlouhodobou mocenskou strukturu a vztahy ve sféře politiky, ideologie, kultury a chování danou společností, které jsou typické pro daný model rozvoje a zajišťují jeho pokračování a stabilitu (viz např. Lipietz, 1992, 1987, Dunford, 1990, Boyer, 1990).

S použitím těchto základních pojmů lze interpretovat jak předchozí státně socialistický model rozvoje a jeho zhroucení, tak jeho postupnou transformaci v nový model rozvoje v devadesátých letech. Regulační teorie transformaci analyzuje jako soubor vzájemně propojených a ovlivňujících se změn ve výše zmíněných čtyřech hlavních oblastech výroby a spotřeby, jejich regulace, pracovního procesu a politicko-mocenských struktur. Nedostatek prostoru mi zde znemožňuje podrobnější analýzu regulační teorie. Omezím se proto pouze na konstatování, že nabízí flexibilní a dynamický teoreticko-metodologický přístup použitelný pro politicko-ekonomickou analýzu hospodářského rozvoje během transformace ve SVE. Zatím pravděpodobně nejfundovanějším pokusem o aplikaci regulační teorie při analýze transformací ve SVE je práce Adriana Smithe (1998) zabývající se transformací na Slovensku.

5. Závěr

Průběh transformací ve SVE v devadesátých letech ukázal, že tradiční ekonomické teorie rozvoje a fungování kapitalismu stručně rozebírané v tomto článku (neoliberální a neoklasické), stejně jako neomarxistická teorie státního kapitalismu, poskytují pouze jejich jednostranné a omezené interpretace. Nejsou proto nejhodnějšími přístupy pro pochopení složitých a rozmanitých změn, ke kterým ve SVE došlo a dochází po zhroutilí státní socialistického systému. Zatímco neoliberální a neoklasické teorie předložily relativně ucelené a logické strategie ekonomické transformace a jejich nezbytných kroků, jejich ucelenost a logika byly pouze zdánlivé, protože byly založeny na velice zjednodušeném chápání složitých společensko-ekonomických změn. Samotný průběh změn ve SVE, který do velké míry neprobíhal podle jednoduchých neoliberálních a neoklasických předpokladů, a jejich výsledky ukázaly, že teoretický aparát neoliberálních a neoklasických ekonomických přístupů je nedostatečný pro jejich uspokojivé vysvětlení a pochopení.

Alternativní přístupy identifikované v tomto článku vycházejí z evoluční a institucionální ekonomie, analýzy sítí ekonomických a společenských vztahů a zapojenosti aktérů do těchto sítí, regulační teorie a marxistické analýzy výrobních procesů a společenských výrobních vztahů. Výsledkem těchto přístupů je netradiční vysvětlení ekonomických a společenských změn ve SVE mající, podle mého názoru, mnohem blíže ke skutečnému průběhu změn. Zvláště hodnotné je jejich vnímání společensko-ekonomických změn jako evolučního procesu jehož hnací silou jsou jeho účastníci zapojeni ve složitých sítích vnějších formálních a neformálních ekonomických a společenských vztahů, kteří jednají v podmínkách neúplných informací. Tento proces je silně ovlivněn jak minulým vývojem, tak aktivním jednáním jeho účastníků. Na základě působení těchto dvou vlivů se proces rozvoje může ubírat různými trajektoriemi, které jsou výsledkem jejich různých kombinací, přičemž konečný výsledek tohoto procesu není předem dán. Jednotlivé země a oblasti SVE tak měly a mají možnosti si zvolit různé rozvojové trajektorie. Možnosti takové volby jsou limitovány předchozím vývojem a jsou ovlivňovány aktivně prosazovanými rozvojovými strategiemi. Tato rozmanitost a spletitost změny má jak evoluční, tak konstruktivistický charakter a je důležitým prvkem probíhajících transformací ve SVE.

Poděkování: Autor děkuje Slavic Research Center, Hokkaido University, za podporu při přípravě tohoto článku.

Literatura

Adam, J.: Transformation to a Market Economy in the Former Czechoslovakia. *Europe-Asia Studies*, 1993, č. 4, s. 627-645.

Allen, M.: IMF-Supported Adjustment Programs in Central and Eastern Europe. In: Georg Winckler (moderator): *Central and Eastern Europe Roads to Growth*. Papers presented at a seminar held in Baden, Austria April 15-18, Washington, IMF and Austrian National Bank, 1992, s. 23-50.

Altvater, E.: *The Future of the Market: An Essay on the Regulation of Money and Nature after the Collapse of Actually Existing Socialism*, London, Verso, 1993.

Altvater, E.: Theoretical Deliberations on Time and Space in Post-socialist Transformation *Regional Studies*, 1998, č. 7, s. 591-605.

Åslund, A.: *Post-Communist Economic Revolutions: How Big a Bang?* Washington, D.C.,

The Center for Strategic and International Studies, 1992.

Blanchard, O., Dornsbush, R., Krugman, P., Layard, R., Summers, L.: *Reform in Eastern Europe*. Cambridge, MA, and London, The MIT Press, 1991.

Boyer R.: *The regulation school: A critical introduction* (translated by Craig Charney), New York, Columbia University Press, 1990.

Brom, K., Orenstein, M.: The Privatized Sector in the Czech Republic: Government and Bank Control in a Transitional Economy, *Europe-Asia Studies* 46, 1994 č. 6, s. 893-928.

Burawoy, M.: *The Politics of Production*. London and New York, Verso, 1985.

Burawoy, M.: The End of Sovietology and the Renaissance of Modernization Theory. *Contemporary Sociology*, 1992, č. 6, s. 774-785.

Burawoy, M., Krotov, P.: The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry. *American Sociological Review*, č. 1, s. 16-38, 1992.

Burawoy, M., Krotov, P.: The Economic Basis of Russias Political Crisis. *New Left Review*, 1993, č. 198, s. 49-69.

Campbell, R. W.: *The Socialist Economies in Transition: A Primer on Semi-Reformed Systems*. Bloomington a Indianapolis, Indiana University Press, 1991.

Chavance, B., Magnin, E.: Emergence of path-dependent mixed economies in Central Europe. In: A. Amin and J. Hausner eds *Beyond Market and Hierarchy: Interactive Governance And Social Complexity*, Cheltenham, Edward Elgar, 1997.

Chelmiński, D., Czynczyk, A. A., Sterniczuk, H.: New Forms of State Ownership in Poland: The Case of Commercialization. In: Alexander, G. J., Skapska, G.: *A Fourth Way? Privatization, Property, and the Emergence of New Market Economies*, London and New York, Routledge, 1994, s. 182-197.

Clague, Ch., Rausser, G. eds: *The Emergence of Market Economies in Eastern Europe*. Cambridge, MA, Blackwell, 1993.

Clarke, S.: Privatization and the Development of Capitalism in Russia, *New Left Review*, č. 196, 1992, s. 3-27.

Clarke, S.: The Contradictions of State Socialism. In: S. Clarke, P. Fairbrother, M. Burawoy, and P. Krotov: *What About the Workers? Workers and the Transition to Capitalism in Russia*. London and New York, Verso, 1993, s. 5-29.

Clarke, S., Fairbrother, P. Borisov, V., Bizyukov, P.: The Privatization of Industrial Enterprises in Russia: Four Case-studies. *Europe-Asia Studies*, 1994, č. 2, s. 179-214.

Claudon, M. P., Gutner, T. L. eds: *Comrades Go Private: Strategies for Eastern European Privatization*. New York and London, New York University Press, 1992.

Corbo, V., Coricelli, F., Bossak, J. eds: *Reforming Central and Eastern European Economies: Initial Results and Challenges*. Washington, D.C., The World Bank, 1991.

Davis, H., Scase. R.: *Western Capitalism and State Socialism: An Introduction*. Oxford, Basil Blackwell, 1985.

Dunford, M.: Theories of regulation. *Environment and Planning D: Society and Space*, 1990, č. 3, s. 297-322.

Fukuyama, F.: The End of History? *The National Interest*, Summer 1989, č. 16, s. 3-18.

Fukuyama, F.: *The End of History and the Last Man*. New York, Avon Books, 1992.

Gelb, A. H., Gray, Ch. W.: *The Transformation of Economies in Central and Eastern Europe: Issues, Progress, and Prospects*. Washington, D.C., The World Bank, Policy and Research Series, 1991.

Gowan, P.: Neo-Liberal Theory and Practice for Eastern Europe. *New Left Review*, č. 213, 1995, s. 3-60.

Grabher, G., Stark, D.: Organizing Diversity: Evolutionary Theory, Network Analysis, and Post-socialism. In: G. Grabher a D. Stark eds *Restructuring Networks in Post-socialism: Legacies, Linkages, and Localities*. Oxford, Oxford University Press, 1997, s. 1-32.

Granovetter, M.: Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology*, 1985, č. 3, s. 481-510.

Hospodářské noviny: Differenciace úrovně regionů je podle ministra Karla Dyby normálním jevem. 11. května, 1994a, č. 92, s. 3.

Hospodářské noviny: Vláda necítí potřebu jednoznačně definovat regionální politiku. 24. června, 1994b, č. 124, s. 15.

Jessop, B.: The governance of complexity and the complexity of governance: preliminary remarks on some problems and limits of economic guidance. In: Ash Amin a Jerzy Hausner eds: *Beyond Market and Hierarchy: Interactive Governance And Social Complexity*, Cheltenham, Edward Elgar, 1997, s. 95-128.

Kemme, D. M.: *Economic Transition in Eastern Europe and the Soviet Union: Issues and Strategies*. Boulder, Westview Press, 1991.

Keren, Michael, Ofer, G. eds: *Economic Reform in the Former Communist Bloc*. Boulder, Westview Press, 1993.

Klaus, V.: *Nemám rád katastrofické scénáře*. Ostrava, Sagit, 1991.

Klaus, V.: *Dismantling Socialism: A Preliminary Report (A Road to Market Economy II)*. Praha, Top Agency 1992.

Klaus, V., Ježek, T.: Social Criticism, False Liberalism, and Recent Changes in Czechoslovakia. *East European Politics and Societies*, 1991, č. 1, s. 26-40.

Kovács, J. M.: From Reformation to Transformation: Limits to Liberalism in Hungarian Economic Thought. *East European Politics and Societies*, 1991, č. 1, s. 41-72.

Lipietz, A.: *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism*. London, Verso, 1987.

Lipietz, A.: *Towards a New Economic Order: Postfordism, Ecology and Democracy*. New York, Oxford University Press, 1992a.

McDermott, G. A.: Renegotiating the Ties that Bind: The Limits of Privatization in the Czech Republic, in Gernot Grabher, and David Stark, eds, *Restructuring Networks in Post-Socialism: Legacies, Linkages, and Localities*. Oxford, Oxford University Press, 1997, 70-106.

Mejstřík, M.: The Emergence of Institutional Owners: The Role of Banks and Nonbanking Financial Institutions in the Privatization of the Economy and the Banks. In: Michal Mejstřík, Alexis Derviz a Alena Zemplinerová eds: *The Privatization Process in East-Central Europe: Evolutionary Process of Czech Privatizations*. International Studies in Economics and Econometrics, Volume 36, Dordrecht, Boston and London, Kluwer Academic Publishers, 1997, s. 145-69.

Mertlík, P.: The Emergence of the Private Economy: Implications of Privatisation of State-Owned Enterprises and of the Emergence of the New Private Sector. In: Brigitta Widmaier a Wolfgang Potratz: *Frameworks for Industrial Policy in Central and Eastern Europe*, Aldershot, Ashgate, 1999, s. 36-58.

Mlčoch, L.: Did Privatization Really Take Place? *The New Presence*, July, 1997.

Mlčoch, L.: *Úvahy o České ekonomické transformaci*, Praha, Vyšehrad, 2000a.

Mlčoch, L.: Restrukturalizace vlastnických vztahů: Institucionální pohled In Lubomír Mlčoch, Pavel Machonin a Milan Sojka: *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)* Praha, Karolinum, 2000b, s. 23-96.

Mlčoch, L., Machonin, P., Sojka, M.: *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)*. Praha, Karolinum, 2000.

Nielsen, K., Bob Jessop, Hausner, J.: Institutional Change in Post-Socialism. In: Jerzy Hausner, Bob Jessop a Klaus Nielsen eds: *Strategic Choice and Path-Dependency in Post-Socialism: Institutional Dynamics in the Transformation Process*, Aldershot, Edward Elgar, 1995, s. 3-44.

Páral, P.: Záchrana bankovníctví: Jak přežít pitvu. *Euro*, 2001, č. 31, 23. červen.

Pavlínek, P.: Regional Development and the Disintegration of Czechoslovakia *Geoforum*, 1995, č. 4, s. 351-372.

Pavlínek, P.: Vybrané teoretické interpretace současné transformace kapitalismu.

Sociologický časopis, 1997a, č. 1, s. 41-56.

Pavlínek, P.: *Economic Restructuring and Local Environmental Management in the Czech Republic*, Lewiston, NY, Edwin Mellen Press, 1997b.

Pavlínek P.: Restructuring of the Commercial Vehicle Industry in the Czech Republic *Post-Soviet Geography and Economics*, 2000, č. 4, s. 265 - 287

Pavlínek, P., Pickles, J., Staddon. C.: Democratization, Economic Restructuring and the Environment in the Czech Republic and Bulgaria: A Comparative Perspective. In: *Zustand und Perspektiven der Umwelt im östlichen Europa*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1994, s. 57-82.

Poznanski, K. Z.: Restructuring of Property Rights in Poland: A Study in Evolutionary Economics, *East European Politics and Societies*, 1993, 3:395-421.

Poznanski, K. Z.: *Polands Protracted Transition: Institutional Change and Economic Growth 1970-1994*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

Resnick, S., Wolff, R.: State Capitalism in the USSR? A High-Stakes Debate. *Rethinking MARXISM*, 1993, č. 2, s. 46-68.

Resnick, S., Wolff, R.: Between State and Private Capitalism: What Was Soviet Socialism? *Rethinking MARXISM*, 1994, č. 1, s. 9-30.

Sachs, J.: What is to be done? *The Economist*, 13. leden, 1990, č. 7637, s. 21-26.

Sachs, J.: Tygři střední Evropy. *Středoevropské noviny*, 21. leden, 1994, č. 10, s. 4. Příloha Lidových novin, č. 299.

Sajó, A.: Has State Ownership Truly Abandoned Socialism? The Survival of Socialist Economy and Law in Postcommunist Hungary. In: Alexander, G. J., Skapska, G.: *A Fourth Way? Privatization, Property, and the Emergence of New Market Economies*, Londýn a New York, Routledge, 1994, s. 198-214.

Singer, M.: Samospádem do Evropské unie nevstoupíme. Rozhovor s Jeffrey Sachsem. *Lidové noviny*, 13. říjen, 1994, č. 241, s. 9.

Smith, A.: *Reconstructing the Regional Economy: Industrial Transformation and Regional Development in Slovakia*. Cheltenham, Edward Elgar, 1998.

Smith, A., Swain, A.: Regulating and Institutionalising Capitalisms: The micro-foundations of transformation in Eastern and Central Europe. In: J. Pickles a A. Smith eds: *Theorising Transition: The Political Economy of Post-Communist Transformations*, Londýn a New York, Routledge, 1998, s. 25-53.

Sojka, M.: Deset let transformace po česku: transformace, nervonost a integrace. In: Lubomír Mlčoch, Pavel Machonin a Milan Sojka: *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)*. Praha, Karolinum, 2000a, s. 221-273.

Stark, D.: Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe, *East European Politics and Societies*, 1992, č. 1, s. 17-51.

Stark, D.: Not by Design: The Myth of Designer Capitalism in Eastern Europe. In: Jerzy Hausner, Bob Jessop, and Klaus Nielsen eds *Strategic Choice and Path-Dependency in Post-Socialism: Institutional Dynamics in the Transformation Process*, Aldershot, Edward Elgar, 1995, s. 67-82.

Stark, D.: Recombinant Property in East European Capitalism, *American Journal of Sociology*, 1996, č. 4, s. 993-1027.

Stark, D., Bruszt, L.: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

Šulc, Z.: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995*. Brno, Doplněk, 1996.

Williamson, J.: What Should the World Bank Think about the Washington Consensus? *The World Bank Research Observer*, 2000, č. 2, s. 251-264.

Theoretical interpretations of Central and East European post-communist transformations

Petr PAVLÍNEK, University of Nebraska at Omaha, Omaha, U.S.A. and Hokkaido University, Sapporo, Japan.

Abstract

Post-communist transformations have been approached and interpreted differently by different academic disciplines and their respective subdisciplines. This paper provides a critical review of „traditional“ and „alternative“ views of changes in Central and Eastern Europe since the collapse of state socialism. In particular, it focuses on neoliberal and neoclassical economic interpretations and neomarxist state to private capitalism thesis as examples of traditional interpretations of post-communist transformations. Alternative views critically reviewed in this paper are based on evolutionary and institutional economics, the analysis of networks of economic embeddedness, the Marxist analysis of production processes, and regulation theory. The differences between these traditional and alternative approaches in their understanding and approaching post-communist transformations are analyzed and evaluated.

Keywords: transformation, transition, theory, Central and Eastern Europe

JEL Classification: P200, B 520, B 510